

DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

Standeisky Éva

A szabadság megtapasztalása ötvenhatban

BUDAPEST, 2010

I.

Az értekezés tárgya és célja

1. A jelenkorkutatás és ötvenhat

Az 1989–1990-es rendszerváltás óta 1956 hivatalosan is forradalom és szabadságharc. Előtte a hatalom ellenforradalomnak minősítette az „1956-os eseményeket”. Egyre többen emlegetik ugyanakkor Magyarországon is ötvenhatot népfelkelésként, mintegy tagadva a korabeli igényt a gyökeres változásokra. Az átélők és a leszármazottaik véleménye megoszlik, megoszlott, de a véleményváltozás sem ritka. A legkisebb közös többszörös valóban a „népfelkelés” lehetne, de ez a fogalom ötvenhatra alkalmazva foglalt: az 1989. februári állampárti népfelkelés-definíció a rendszerváltás történetének egyik politikai aktusaként a békés átmenet célját szolgálta. A kulturális és a kollektív emlékezet még nem különült el egymástól: a differenciálódáshoz még kevés az ötvenhat óta eltelt néhány évtized.

Ötvenhat tudományos kutatásának feltételei Magyarországon lényegében csak a rendszerváltással teremtdtek meg. Az 1956-os Intézet megalapításával fellendült a feltáró és feldolgozó munka, de más tudományos műhelyek – MTA Történettudományi Intézet, Politikatörténeti Intézet, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest Főváros Levéltára, Magyar Országos Levéltár és mások – is foglalkoztak ötvenhattal. A kerek évfordulók újabb lendületet adtak a kutatásoknak: a negyvenedik és az ötvenedik évforduló tudományos hozadéka különösen gazdagnak mondható. Ezek kiváló alkalmat teremtettek a helytörténeti vonatkozású források és feldolgozások publikálásához is.

A zömmel eseményfeltáró jellegű kutatások középpontjában eddig elsősorban a forradalom politikatörténeti vonatkozásai álltak. Fontos munkák születtek a kommunista párton belüli változásokról, ötvenhat nemzetközi körülményeiről, a katonai vezetésen és a hadseregen belüli történésekről, a forradalom egyes személyiségeiről, az eseményekben szerepet játszó diákokról, a fegyveres felkelő csoportokról és az értelmiségiekről, különösen az írók szerepvállalásáról. Számos munka egyúttal megtorlástörténet is.

Jelentősen oldódott a fővároscentrikusság, amit az 56-os Intézet gondozásában megjelent „vidék”-kötetek is jeleznek. E két vaskos tanulmánygyűjteményben a széles szerzői gárda megyénként dolgozza fel a forradalom eseménytörténetét. Az egyes megyék levéltárakhoz, felsőoktatási intézményekhez kötődő tudományos műhelyei is sokat tettek a régiójukban történetek megismertetése érdekében: forráspublikációik megkerülhetetlenek. Az egyre szakszerűbben felvett visszaemlékezések, amelyek készítésében és feldolgozásában az 1956-os Intézet Oral History Archívuma áll az élen – nagy segítséget jelentenek a feldolgozómunkában.

Ötvenhat kutatásának fentebbi eredményei nélkül lehetetlen lenne a forradalom társadalomtörténeti, mentalitástörténeti, antropológiai megközelítése, amire disszertációmban vállalkoztam.

2. Ötvenhat társadalom- és mentalitástörténeti megközelítése

A forradalom a történelem menetében olyan időről-időre bekövetkező, a társadalom passzív részére is hatást gyakorló eseménysorozat, amely a véletlen látszatát keltve megszakítja a történések szokásos menetét, s átrendezi a társadalmat, befolyásolja a mentalitást, írja Michel Vovelle. Az ő *Ideologies and Mentalities* című műve erősített meg abban, hogy az ösvény, amelyen egy évtizede elindultam ahhoz a főúthoz csatlakozik, amelyet fokozatosan tettek járhatóvá a francia- és más országbeli társadalomtörténeti iskolákban felnövő történészek. Ők a marxista indíttatású kutatói hagyományokat saját kutatási és elméleti tapasztalataikkal

ötvözték, s megteremtettek, kidolgoztak egy új szintetizáló módszert. Vovelle azt a felfogást képviseli, hogy a bonyolult történeti folyamatok már nem jeleníthetők meg olyan módon, ahogy azt a mérhetőségen, számszerű bizonyíthatóságon alapuló munkáikban korábban a társadalomtörténészek tették. Más humán tudományok eredményeit, módszereit adaptálva lehet csak megközelíteni mindazokat a racionális és irracionális, tudatos és tudattalan jelenségeket – az egész szellemi univerzumot –, amelyekből a jelent befolyásoló múlt összeáll. Így tágult az elitek kutatásával összefonódó esztétörténet a mindennapi ember gondolkodásmódjának, hiedelemvilágának, mentalitásának feltárásával, s vált megjeleníthetővé az általuk elképzelt, teremtett és belakott világ. S ez nem csupán az egyének történetére érvényes, hanem a tömegekben zajló folyamatokra is. Az antropológia, az etnográfia, a lélektan, az irodalom- és nyelvtudomány és még sok egyéb tudományág eredményeinek átgondolása, hasznosítása révén lehetővé vált a különböző közösségi ellenállási formák vizsgálata is. A nagyító alá vett műtszelet hirtelen szélesebb összefüggésrendszerbe illeszkedett, s megfoghatóvá vált a vizsgált múltbeli történésben az akkori korhoz idomult formában létező még korábbi múlt: az egymásra rakódó, egymást átható idők. Vovelle értelmezésében az ideológia is a mentalitás része, pontosabban annak sajátos aspektusa. Ha a mentalitás a világról alkotott, nehezen értelmezhető és megjeleníthető vízió, az ideológia önös, illetve csoportos érdekeket szolgáló, eleve formába öntött világmagyarázat. Míg az előbbi inkább a néphez, a tömegekhez, a közösség hagyományaihoz, a múlthoz köthető, az utóbbi inkább az elithez és a jelenhez.

II.

A kutatás módszertana és forrásai

1. *A tapasztalattörténeti módszer*

A gyakori ismétlődések ellenére minden helyi forradalom más és más: a település múltja, a benne élők viszonyrendszere és személyisége folytán lokális és egyedi. A tematikus csoportosítással az egyidejű történések változatossága tűnik el, egy vagy több kiemelt település forradalom alatti eseményeinek végigkísérése és értelmezése pedig óhatatlanul felveti a válogatás önkényességét és igaztalanságát. A forradalom a benne résztvevők révén is megjeleníthető, ilyenkor azonban az esetlegesség még szembetűnőbb: nincs tipikus forradalmár, csak az eseményekben szerepet játszó személyiségek vannak. Szűkítés, kényszerű választás helyett mindhárom megközelítési mód alkalmazása tűnik a legelfogadhatóbbnak: a disszertáció írója ezt a módszert követi.

A disszertációban alulról felfelé haladva vizsgálom a társadalmat. Ez azért is megkerülhetetlen szempont, mert ötvenhatban hiányzott a működőképes, hatni tudó központi hatalom, illetve a központi politikai-ideológiai intenció zavaros és ellentmondásos volt. A szokványos hatalmi piramis mintegy megfordult: a korábban alullévő sokak vették át a széteső hatalmi szervezetben korábban tevékenykedő kevesek helyett – olykor velük – településük és szűkebb térségük irányítását, ahol addig alig volt lényegi beleszólásuk saját közügyeik intézésébe.

Mindenekelőtt azt kívántam feltárni, hogy a történések átélői hogyan élték meg, ami velük megesett, ami bennük végbement. A *tapasztalattörténeti megközelítés* nehézsége, hogy a szereplők korélményei nehezen kanalizálhatók. A tapasztalati terek kijelölése, a több szempontú ábrázolás tűnt követhető módszertani megoldásnak. A történések intézményi keretek között zajlottak: a hatalom régi struktúrája felbomlott, s új uralmi formák keletkeztek, amelyek működtetésében a személyeknek jutott szerep, akik tömeget, csoportot alkotva, valamint egyénenként tapasztalták meg, mit jelent rendszerváltó időben cselekedni. Magatartásuk, mentalitásuk rekonstruálása a múltban gyökerező eszméik, vágyaik,

szimbolikus és tényleges tetteik bemutatásával, erkölcsiségük és beszédmódjuk ábrázolásával vált megközelíthetővé.

2. Források és feldolgozások

A nagyhatalmi vonatkozásokról, az országos és a helyi történetésekről, a megtorlásokról irat- és képkiadványok, krónikák és feldolgozások százai-ezrei állnak már az egyre csökkenő számú érdeklődők rendelkezésére. Arról azonban még viszonylag kevés tudható, hogy maguk a résztvevők és az átélők mit kezdtek a rájuk szakadt szabadsággal.

A tapasztalatértörténeti szempontú vizsgálódás forrásai sokrétűek, szerteágazók. A legismertebbek az eddig elsődlegesen figyelembe vett hivatalos iratok: a párt- és állami vezetők és testületeik hazai és nemzetközi dokumentumai, a megtorlásokkal kapcsolatos terjengős és sokszor manipulált tengernyi szöveg, valamint a visszaemlékezők korinterpretációi. Ezek azonban elégtelenek az ötvenhatos szabadságtapasztalat bemutatásához. Ehhez a legtöbb információ a korabeli elsődleges forrásokból nyerhető: a többnyire a magángyűjteményekben és a periratok bizonyítási mellékleteként fennmaradó eredeti jegyzőkönyvekből, vázlatokból, röpiratokból, naplókából, levelekből, vizuális és hangzó dokumentumokból, valamint a történetek idején keletkezett párt- és állami jelentésekből, beszámolókból, újságokból és egyéb nyomtatott kiadványokból.

A memoárok is megkerülhetetlen források. Különösen azok a visszaemlékezések segítettek sokat a múlt megértésében, amelyekben a témával kapcsolatos problémákra magam kérdeztem rá. A megkérdezettek általában segítőkészek voltak, s nem ritkán elfojtásaik is felszínre kerültek. Sok hasznosíthatót találtam azokban írásokban, amelyekben egyetemi hallgatóim számolnak be nagyszüleik, rokonaik ötvenhatos emlékeiről: a hozzátartozóknak másként nyílnak meg az emlékezők, mint egy idegennek.

3. A kutatás irányai

Hogyan hatottak az emberekre az 1956. október 23-án kezdődő események, helyzetek? A változásokat átélők meg tudtak-e birkózni a növekvő káosszal? Képesek voltak-e megszervezni önmagukat? Mi indította őket a cselekvésre? A közelebbi vagy a távolabbi múlt emlékképei, beidegződései éledtek-e fel bennük? Változott-e viselkedésmódjuk, gesztus- és nyelvhasználatuk?

A disszertációnak a szétesztódott hatalom a tárgya, a forradalomcsinálók a hősei.

A munka során a forradalom „jelenének” szemléltetése volt a kiindulás: annak bemutatása, hogyan változtak az emberek és az intézmények a preforradalmi, a forradalmi és a posztforradalmi időszakban. A korabeli ágensek motivációinak és cselekedeteinek megértését szolgálta a tömegesemények mechanizmusának, a bennük szereplők érzelmi megnyilvánulásainak, valamint a régi hatalmi intézmények romjain felépülő forradalmi szervek működési és irányítási rendjének megjelenítése. A forradalom sokszínűsége mintegy kikövetelte személyes portrék elkészítését, ami leginkább esettanulmányokon keresztül bizonyult megoldhatóan.

Eddig alig volt ismeretünk arról: mit jelentett spontán megválasztott helyi (települési, járási és megyei) és regionális irányítónak lenni egy legitim központi vezetés nélküli országban. A disszertáció részletesen bemutatja a különböző szinteken lezajló hatalmi átalakulást, a helyi forradalmakra jellemző hasonlóságokat és a települési, területi sajátosságokat.

Az értekezésben a kollektív cselekvési formák nagy hangsúlyt kapnak. A felvonulások, tömegakciók mellett ide sorolhatók a különféle gyűlések, az új helyi hatalmi szervek létrejöttének és működésének körülményei, a politika sztrájkok és a pártrendezvények. Az

erőszakos cselekedetek éppen úgy ide tartoznak, mint a (viszonylag) békés körülmények között zajló gyűlések és tanácskozások.

Ötvenhatban 10-12 éves elfojtások kerültek felszínre. A háborús emberi veszteségek, vagyonvesztések, létfeltételepusztulások, kényszerű életformaváltozások feldolgozatlanul, kibeszéletlenül torlódtak egymásra, ami a múlt továbbélő nyomainak feltárását tette szükségessé.

Ötvenhat sokszínű „politikai teológiájának” (Jan Assmann) vizsgálatával is foglalkozik a disszertáció. A vallási és a politikai viszonyrendszerében a „vallási” tágabban értendő, s a keresztény üdvtan mellett a szocialista-kommunista szekuláris vallás is benne foglaltatik. Sokakat múltjuk – szokásaik, neveltetésük, világszemléletük –, a szovjet típusú diktatúráról szerzett keserves tapasztalataik önvizsgálat helyett bűnbakkeresésre, önfelmentésre ösztönözték. A forradalom alatti igazságtételi formák különféle változataival kiemelten foglalkozom.

III.

A kutatás eredményei

1. Az értekezés főbb megállapításai

1956. október 23-án a kommunista rezsimmel elégedetlen és hagyományaiktól megfosztott állampolgárok keltek fel az idegen uralom és hazai képviselői ellen. A forradalom első napjainak azonos vágyakban, kívánságokban egységesült tömege differenciálódott a napok múlásával: az általános követelések teljesülni látszottak, a rész követelések csoportokban – testületekben, szervezetekben – tűntek immár megvalósíthatónak. A forradalom első napjaiban a köztereken demonstráló tömeg érdekek és funkciók mentén csoportokra bomlott, s mintegy új típusként kivált belőle a romboló, indulatait kiélő csőcselék.

A korábbi szervezett tömeg – a párt, az államapparátus állománya, az erőszakos szervek – szétesett, vezetői közül sokan elmenekültek ténykedésük színteréről. A forradalom sorsa nagymértékben függött a korábbi irányítók, a korábbi közigazgatásban és erőszakos szervezetekben tevékenykedők magatartásától. A változások mellé állók napok alatt azonosultak az új célokkal, s az azoknak megfelelő szervezeti formákkal (szakmai, foglalkozási alapon szerveződő, valamint helyi, területi forradalmi csoportokkal, szervezetekkel).

Ötvenhatban előállt a vágyott, de természetellenes állapot: a hatalom megszűnt, s a nép végre maga uralkodhatott volna, ha a hatalmi hierarchia hiányában erre eleve nem lett volna képtelen. A hatalmi vákuum betöltésére először új helyi hatalmi gócok jöttek létre, amelyek előkészítetlenség, felkészületlenség hiányában csak múltbéli mintákhoz fordulhattak. Választásuk a múlt tárházából determinált volt: ideológiai beállítottságuktól és egykori közéleti tapasztalataiktól függött, milyen helyi uralmi formát elevenítenek fel. Kétirányú folyamat zajlott párhuzamosan, s ezek olykor keresztezték egymást, nem kis zavart okozva: felülről lefelé (ez a kommunisták hitelvesztése miatt kudarcosnak ítéltető), valamint alulról felfelé: települési, járási, megyei, illetve regionális szinten, ami a sokféle érdek ütközése és a politikusi készségek elégtelensége, valamint az információáramlás esetlegessége, hiányosságai, anomáliái (rémhírek) miatt nem mondható igazán sikeresnek.

A forradalom alulról építkezett, lokális szinten önigazgató volt, majd regionálissá fejlesztette magát. Erre részben kényszerült is, mivel a központi hatalom gyenge volt, követő, felzárkózó jellegű politikája pedig súlytalan, bár egy erős, határozott kormány iránt igen nagy volt az igény. A forradalom pozitív hozadéka az önigazgató helyi társadalom létrejötte, negatív oldala pedig a központi forradalmi irányítás hiánya. A kettő feltételezte egymást: az

önkormányzatiság változatos és kreatív formái erős, a többség által elismert forradalmi irányítás megléte esetén nem születtek volna meg.

Az 1956-os forradalom a helyi önkormányzatokban megvilágosító „pillanat” volt. A rendkívüli, éles fényben nem csupán a valóság különböző arcai váltak láthatóvá, hanem az eltérő érdekű és világszemléletű csoportok közötti „közlekedés” játékszabályai is kirajzolódtak. A kölcsönös engedmények sorozata, a józan belátás vezetett oda, hogy a települések új irányítói élvezték a többség bizalmát, amit az is bizonyított, hogy a tanácsok november eleji újjáalakításakor igen sok helyen megmaradtak azok a helyi vezetők, akik a forradalom alatt kerültek a forradalmi szervek élére.

A forradalom kikezdte a kommunista hatalomátvétel után kialakított intézményhálózatot, de csak ideiglenes, forradalmi intézményrendszert tudott helyette kínálni, amelyhez a mintát a múltból vette. A forradalmi szervek ötvenhatban különleges, átmeneti (csak a forradalom ideje alatt fennálló) hatalmi képződmények, amelyek létrejöttéhez a rend (a hatalom és az azt alátámasztó jogrendszer) összeomlása teremtette meg a feltételeket. Hatalmi szervei a közvetlen demokrácia ismert formái mellett emlékeztetnek a szakmai szervezetekre is. Ebben a helyzetben eleve kódolva volt a forradalmi hatalmi szervek és a hagyományos hatalmi formák: a pártok konfliktusa. A párt – Max Weber közismert meghatározása szerint – szabályok szerint formált, mindig az uralomért harcoló képződmény, míg a forradalmi szerv uralompótló, spontán módon létrejövő szervezeti forma, alakításának nincsenek bevett szabályai, legfeljebb homályos hagyományai. Bár a pártok fokozatosan újjáéledtek, illetve újak szerveződtek, egyik politikai csoportosulás élén sem állt határozott koncepciójú és fanatikus hitű forradalmi vezetés. Vezetők természetesen voltak, főként olyanok, akik nem készültek a vezetői szerepre, s nem pártjuk képviselőként kerültek az élre, hanem a tömegek spontán igényei lökték őket az első sorba. Tudatosult bennük, hogy környezetükben számosan vélik úgy, hogy a rendkívüli körülmények között az irányításra ők alkalmasak, szükség van rájuk, ami fáradhatatlan közösségi tevékenységre ösztönözte őket.

Ötvenhat egyik legfőbb sajátossága a múlthoz való erős kötődés. A forradalom spontán változás, a vágyak megvalósításának lehetősége, amelyek meglévő, de kiteljesítetlen vágyak, igények korábbi létezését feltételezik. Annyiban mindenképpen újat hoz, hogy a régi törekvéseket a megvalósulás közelébe juttatja. Ötvenhatban a függetlenségvágy és a szabadságigény volt a meghatározó. Az első világháborút követő, kiteljesítetlen polgári demokrácia, s csaknem negyedszázaddal később a hadszíntérre vált országban számos problémával és ellentmondással terhelten elbukó „új” demokrácia ellentmondásos ötvenhatelőzmények voltak. Talán leginkább negyvenötöből maradt néhány vállalható demokráciafoszlány. A földosztás (a nagybirokok megszüntetése), a bankok államosítása jó kiindulási helyzetnek tűnt. Az ötvenhatban élre kerülteknek parasztok, kisiparosok, kiskereskedők, hivatalnokok és értelmiségiek sérelmeire kellett elsősorban megoldást keresniük, s nem a nagy magántulajdonok kis magántulajdonná alakításában kellett szerepet vállalniuk. E kinnal-keservvel járó munkát megspórolták nekik az előző rezsimek. 1956 októberében élő problémaként merült fel az 1945 és 1949 közötti múlt, folytatódott az 1947–1949-ben félbeszakított-deformált negyvenötös forradalom, amelynek az volt a jellegzetessége, hogy országos irányítói pozíciókba kerültek kezdeményezték, bár az alsóbb szinteken is lett volna rá igény (ezt bizonyítják többek között az 1944–1945-ös spontán úrellenes megnyilvánulások és a földfoglalások).

Ötvenhat mindenekelőtt az 1947–1949-ben megakasztott, elvetélt negyvenötös forradalom folytatásának tekinthető. Ezt annak ellenére állítom, hogy ötvenhat rövid két hetében még nemigen látszott, hogy sikerül-e a továbbhaladás a demokratizálódás negyvenötben újra megelni vélt ösvényén.

Ötvenhat nehezen érthető az eszmék – s különösen a nacionalizmus –, az identitások, az érdekek és az érzelmek társadalmi összetevőinek vizsgálata nélkül. A megbukott hatalom

ideológiája, a marxizmus–leninizmus rohamosan vesztett korábbi befolyásából, miután már korábban eretnek tanok gyengítették, s feltűntek az egypárti diktatúrában elfojtott korábbi eszmék, eszmények – különösen a katolicizmus volt népszerű. A rájuk támaszkodó politikai erők – a lokális és rétegérdekeket képviselő forradalmi szervek, valamint a színre lépő régi és új pártok – megkezdték harcukat az uralomért.

A legitim irányítás nélküli országban a politikusok és az értelmiségiek közül sokan program- és ideológiagyártásba kezdtek, pontosabban újra felfedezték a harmadik utat: a se kapitalizmus, se szocializmus köztes csodavilágát, mely a korlátozott magántulajdonon, az önkéntes és kölcsönös érdekkorlátozáson – a józan belátáson alapult volna. A forradalmi illuzionizmus leginkább a különféle programok, kibontakozási javaslatok megfogalmazóit kerítette hatalmába. Akik a mindennapi élet szervezésével voltak elfoglalva – s ők voltak a többség – józan eszükre hagyatkozva próbálták megteremteni a mindennapok működtetéséhez szükséges helyi rendet, amely egyre inkább valamiféle kispolgári világra hasonlított: a magántulajdonukhoz ragaszkodó, a családjuk boldogulását minden más érték elé helyező kispolgárok laza érdekközösségeire.

A nemzeti függetlenség kívánalmában egységes forradalom két nagy táborra oszlott: az egyiket a reformer kommunisták és a velük rokon elveket vallók, a másikat a polgári demokrácia hívei uralták. Az első szembetűnő volt, a másik sokfélesége ellenére homályba vesző, szürke. A demokratizálható kommunizmus hívei főként politikusok, értelmiségiek, munkástanácsi vezetők és hivatalnokok voltak, főként a városokban hallatták hangjukat. Közülük nagyon sokan Nagy Imre, a mérsékelt forradalom, a korlátozott többpártiság elkötelezettjei voltak. Az 1945 és 1947 közötti évek politikai viszonyait szerették volna feleleveníteni, javítani, az 1953 és 1955 közötti demokratizálási kísérletet újragondolni, az 1956-os olvadást kiteljesíteni: ötvenhatban harmadszor rugaszkodtak neki a megvalósíthatónak gondolt demokratikus szocializmusnak. Sok nyomot hagytak maguk után.

A nem hivatalos forradalomképet a Kádár-rendszer ellenzékeként ők rajzolták meg. A másik táborban volt a többség. Szervezett és szervezetlen tömegek és a közéleti részvételtől visszahúzódó egyének milliói a maguk világlátásával, hagyományaikkal, családi, közösségi és múltélményeikkel. Számosan közülük nosztalgiát éreztek a Trianon utáni Magyarország ifjúságukat jelentő – ezért sokszor megszépített – világa után is. Nem kevesekben eleven emlékként élt a két világháború, s azok vesztes befejezését követő székely és megaláztatás, de emlékeztek az akkori reményekre, az újrakezdések lendületére is. Nem volt kiforrott elképzelésük a kíváncsok társadalmi rendről. A számos egymásnak feszülő rétegérdek sem fedte el azonban a közös kívánalmakat, melyek közül a legfontosabbak: az igazságosság, a többség akarátának érvényesíthetősége, a kisebbség biztonsága, az egyéni és közösségi szabadság, a méltányosság, a rend és a tulajdon tisztelete. Általános emberi, állampolgári értékek tehát, amelyek a mindennapok valóságában „vegytisztán” soha nem fordulnak elő, válsághelyzetekben, forradalmi szituációkban azonban megjelennek. Ötvenhatban is markánsan megnyilvánultak az addig csak elszórtan létező, „lebegő”, kívánalmak, s megvalósulásuk nem tűnt illúzióknak. Az emberek többsége számára negyvennyolc, tizennyolc, negyvenöt után ötvenhat a negyedik nagy nekirugaszkodás volt a vágyott, sokféleképpen értelmezett polgári demokrácia felé.

Ötvenhatban az addigi hatalom szétesésével megszűnt az évszázadok során rögzült paternalista beidegződések érvényesíthetőségének lehetősége. Az emberek magukra voltak utalva: nem hivatkozhattak felsőbb szervek döntéseire, s pártjuk irányvonalához sem alkalmazkodhattak. A közösségi együttélés új formáinak megteremtéséhez mindenekelőtt saját helyi, családi és szélesebb társas tradícióikból meríthettek, s a meglévő erkölcsi normákhoz igazodhattak.

A forradalom múltat felkavaró közegében nem csupán korábbi rendszerváltó mechanizmusok tűntek fel az október 23-a utáni hetekben, hanem feléledtek a kommunista diktatúrában

elfojtott gondolkodási módok, életviteli formák is, amelyek azonban nem kötődhettek a plurális demokrácia tartós gyakorlásának tapasztalataihoz.

A politikai, gazdasági változások ellenére az emberek gondolkodásmódja, szokásrendszere kevésbé változott. A gyors és erőszakos átalakítás, a felülről és kívülről jött kényszer sokaknál még inkább konzerválta a régit, felértékelte a múltat. A hatalmi apparátus teljes kicserélődése, az oktatási, művelődési lehetőségek átforgalmazása, a migráció nem tudták még eltüntetni a korábbi paraszti, kispolgári mentalitást, s az emberekbe mélyen beivódott vallási értékrend sem változott lényegesen. A lassan változó gondolkodásmód és erkölcsi szokásrend meghatározó eleme maradt a vallás. Magyarországon a katolikus és a református egyház erkölcsi-ideológiai hatása volt a legerősebb. Ötvenhatban a néhol már megkopó paraszti hagyományok éppúgy fellelhetők, mint az 1945 előtti évtizedekből továbböröklődő úri, középosztályi viselkedés- és gondolkodásmód.

2. Új következtetések és a további hasznosítás lehetőségei

Ötvenhatot megelőzően Magyarországon a hosszabb-rövidebb válságidőszakokat elvetélt forradalmi próbálkozások követték. Nem volt mód demokratikus közéleti mentalitás kialakulására, arra, hogy az emberek maguk teremtsék meg a társadalmi együttélés formáit, maguk kísérletezzék ki a számukra legmegfelelőbb politikai berendezkedést. Ötvenhatban a helyiek a rendszerváltó időkből hozott emlékeik felelevenítésével kerestek új utakat a kusza és átláthatatlan forradalomban. Ötvenhat a francia forradalomtól genetikusan elválaszthatatlan 19. századi magyarországi polgári forradalom – negyvennyolc – kései folytatása volt, tizenkilenc és negyvenöt forradalmi kísérlete után a 20. században a harmadszori nekiveselkedés. A vágyott cél minden esetben egy nyugati típusú, ugyanakkor a magyar sajátosságokat is megőrző gazdasági, politikai és társadalmi rendszer megteremtése volt. Az utat azonban egyik esetben sem sikerült végigjárni: mindig le kellett kanyarodni róla jobbra vagy balra. Ötvenhat visszatérési kísérlet volt a „főútra” hasonlóan a megelőző két próbálkozáshoz. S emellett persze más is: mindenekelőtt függetlenségi harc és diktatúraellenes felkelés.

A diktatúraellenes és függetlenségi harccal párhuzamosan zajlott egy egyszerre reparációs és újat teremtő folyamat: a helyi szintekről kiinduló közvetlen demokrácia formáinak létrehozása és kipróbálása, ami az ötvenhatos történéseket a gyökeres változás ígéretével járó forradalommal tette.

A hatalmi centrumok megsokszorozódása a forradalom sajátosságaként értelmezhető: arra utal, hogy 1956 őszén még nem volt eléggé „érett” – felkészült, elszánt – a társadalom a gyökeres rendszerváltozásra, amelyhez egyébként a nemzetközi feltételek sem voltak adottak. Többnyire csak a létező szocializmus megjavításának, a diktatúra humanizálásának szándéka jutott el a sajtó és a rádió révén a viszonylag szélesebb nyilvánossághoz. A területi hatalmi központok létrejötte, valamint jellegük, tevékenységük tarkasága jelzi, hogy a társadalom váratlan ajándékként kapta a szabad önrendelkezés lehetőségét, s nemigen tudott mit kezdeni vele. Nem csupán azért nem, mert nem volt felkészülve rá, hanem azért sem, mert a múltban nem volt hozzászokva ilyenfajta ajándékokhoz. A demokrácia gyakorlásának módozatait nem sajátíthatta el a megelőző évtizedekben, évszázadban, évszázadokban.

Ötvenhat azért volt forradalom, mert múltbéli forradalmi hagyományokra épülve gyökeresen megváltoztatta Magyarországon a korábbi uralmi viszonyokat. Ez a tág meghatározás teret enged a további árnyalásnak, s megerősíti a triviálisnak tűnő megállapítást: minden forradalom hasonló, miközben szembetűnően más is. E kettő dialektikájában rejlik ötvenhat egyedisége is érdekessége.

IV.

Az értekezés tárgykörében megjelent publikációk

1. Kérészélet. Pártok az 1956-os forradalomban. Recenzió: Vida István (szerk.): *1956 és a politikai pártok. Válogatott dokumentumok*. Budapest, MTA Jelenkor-kutató Bizottság, 1998. *Kritika*, 1999. 6. sz. 40–42.
2. Változatok 56-ra. Recenzió: Völgyesi Zoltán: Kisvárosi történet. Az 1956-os forradalom és a zsidóellenes megmozdulások Hajdúnánáson. In Körösi Zsuzsaanna et al. (szerk.) *Évkönyv 2001. IX. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 2001. 1956-os Intézet, 252–255.
3. Ripp Zoltán: 1956. Forradalom és szabadságharc Magyarországon. Recenzió. *Múltunk*, 2002. 1. sz. 296–302.
4. Libikóka. Egy 1956-os forradalmi bizottsági elnök ellentmondásos élete. In Rainer M. János és Ständeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2003, XI. Magyarország a jelenkorban*, Budapest, 2003, 1956-os Intézet. 181–196.
5. Antiszemizmus az 1956-os forradalomban. In Rainer M. János és Ständeisky Éva (szerk.): *Évkönyv 2004, XII. Magyarország a jelenkorban*. Budapest, 2004, 1956-os Intézet. 147–185.
7. Hazugságok az 1956-os forradalomban. *Mozgó Világ*, 2005. március, 95–102.
8. Veszprém megye. In Szokolczai Attila (szerk.) *A vidék forradalma, 1956. II.* 1956-os Intézet–Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2006. 397–436.
9. A tagadott, a kibukó és az álcázott előítéletesség. Ötvenhatosok az antiszemizmusról. *Szombat*, 2006. október. 19–21.
10. Érzelem és értelem az 1956-os forradalomban. *Híd*, (Újvidék) 2006. 10. szám 23–41.
11. „Forradalomcsinálta népképviseltek” Helyi hatalom az 1956-os forradalomban. *Századok*, 140. évf. 2006. 5. sz. 1235–1287.
12. Ideen und Ideale der ungarischen Revolution. In Rüdiger Kipke (Hrsg.): *Ungarn 1956. Zur Geschichte einer gescheiterten Volkserhebung*. VS Verlag für Sozialwissenschaften. Wiesbaden 2006. 66–96.
13. Antisemitismus in Ungarn zur Zeit der Revolution. In Rüdiger Kipke (Hrsg.): *Ungarn 1956. Zur Geschichte einer gescheiterten Volkserhebung*. VS Verlag für Sozialwissenschaften. Wiesbaden 2006. 87–110.
14. Követett és elvetett múlt az 1956-os forradalomban. *Történelmi Szemle* XLVIII. évf. 2006. 1–2. sz. 91–119.
15. Literatur in der Revolution 1956. *Europäische Rundschau*, 2006. 3. sz. 34. évf. 59–68.
16. Eszmék az 1956-os forradalomban. *Múltunk*, 2006. 4. sz. 186–222.
- Válasz a *Múltunk* 1956-tal kapcsolatos körkérdésére. *Múltunk*, 2006. 4. sz. 110–119.
17. A magyar írók és a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. Kongresszusa. In Pál Lajos–Romsics Ignác (szerk.): *1956 okai, jelentősége és következményei*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 2006. (Megjelent 2007 elején) 37–56.
18. Ötvenhat-értelmezések. In *A párizsi toronyőr. Kende Péter 80. születésnapjára*. Pallas, Budapest, 2007. 546–570. (A BUKSZ (Budapesti Könyvszemle), 2007, ősz. 19. évf. 3. sz. 199–207. megjelent írás újraközlése.)
19. Irodalom és politika a forradalomban. 1956 Az Irodalmi Újság 1956. november 2-i száma. In Szegedy-Maszák Mihály–Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története III. 1920-tól napjainkig*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2007. 477–494.
20. Népi igazságtétel az 1956-os forradalomban. In Szederkényi Ágnes (szerk.): *Folklór és történelem*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2007. 509–531.
21. A forradalmi szervek és a munkástanácsok. *Élet és Irodalom*, LI. évf. 28. sz. 2007. július 13. 8–9.

22. Kaleidoszkóp ötvenhatról. Recenzió az 1956-os Intézet honlapja számára. ('56 izzó ősze volt... Pillanatképek a forradalom napjairól. *It Was the Fervent Autumn of '56... Snapshots on the Days of the Uprising*. A képeket válogatta, a képaláírásokat, a jegyzeteket és a bevezetőt írta Csiffáry Gabriella. Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 2006. 151 oldal.) *Múltunk*, 2007. 4. 157–163.
23. A kommunisták politikai antiszemitizmusa (1945–1957). Cél-ok. *Századvég*, Új folyam 44. szám, 2007. 2. sz. 3–30.
24. Érzelem és értelem az 1956-os forradalomban. In Gyáni Gábor–Rainer M. János (szerk.): *1956 az újabb történeti irodalomban*. 1956-os Intézet, Budapest, 2007. 137–156. (A *Híd*, (Újvidék) 2006. 10. számában megjelent írás újraközlése.)
25. Eszmék az 1956-os forradalomban. In Gyáni Gábor–Rainer M. János (szerk.): *1956 az újabb történeti irodalomban*. 1956-os Intézet, Budapest, 2007. 169–202. (A *Múltunk*, 2006. 4. számában megjelent tanulmány újraközlése.)
26. Követett és elvetett múlt az 1956-os forradalomban. In Gyáni Gábor–Rainer M. János (szerk.): *1956 az újabb történeti irodalomban*. 1956-os Intézet, Budapest, 2007. 222–253. (A *Történelmi Szemle* XLVIII. évf. 2006. 1–2. számában megjelent tanulmány újraközlése.)
27. Az ifjúság ötvenhatban. Reflexiók egy forrásgyűjteményre. Recenzió az 1956-os Intézet honlapja számára. (Vida István (felelős szerk.): *Diák- és ifjúsági mozgalmak, 1956–1958. Forradalom – ellenállás – megtorlás. Válogatott dokumentumok*. A kötetet szerkesztette, az iratokat válogatta és a jegyzeteket készítette Némethné Dikán Nóra, Réfi Attila, Szabó Róbert. Gondolat Kiadó–Nagy Imre Alapítvány, Budapest, 2007. 664 oldal.)
28. Antiszemitizmus az 1956-os forradalomban. In uő: *Antiszemitizmusok*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2007. A 2004-ben megjelent, azonos című tanulmány szerkesztett, bővített változata. 223–242.
29. Elmismásolt antiszemitizmus, elhallgatott múlt. Az 1956-os miskolci lincselés. In uő: *Antiszemitizmusok*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2007. A 2004-ben megjelent, azonos című tanulmány szerkesztett, bővített változata. 59–67.
30. A kommunisták politikai antiszemitizmusa. In uő: *Antiszemitizmusok*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2007. A 2004-ben megjelent, azonos című tanulmány szerkesztett, bővített változata. 33–56.
31. Ötvenhatos visszaemlékezők az antiszemitizmusról. In uő: *Antiszemitizmusok*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2007. A 2006-ban megjelent, hasonló című tanulmány átalakított, bővített változata. 68–78.
32. Libikóka. Egy 1956-os forradalmi bizottsági elnök ellentmondásos élete. In uő: *Antiszemitizmusok*, Argumentum, Budapest, 2007, 223–242. A 2003-ban megjelent, hasonló című tanulmány rövidített változata.
33. Baloldalinak lenni a forradalomban. *Mozgó Világ*, 2007. december. 100–106.
34. „Én vagyok az első magyar, aki ezeket az iratokat látta” – Lupkovics György jogásszal, az 1956 utáni megtorlások kutatójával Ständeisky Éva készített interjút. *Élet és Irodalom*, 2008. október 22. LII. évf. 43. sz. 3–4.
35. A forradalom vége. Jelenetek az 1956-os visszatanácsosodás drámájából. *Élet és Irodalom*, 2008. november 7. LII. évf. 45. sz. 12–13.
36. Az írószövetség 1956-ban. In Angyalosi Gergely (szerk.): *Irodalom a forradalomban*. Universitas Kiadó, Budapest, 2008. 141–151.
38. Ötvenhat és nyolcvankilenc. Az elfojtott múlt. *Élet és Irodalom*, 2009. július 3. LIII. évf. 27. sz. 7.
37. A tömeg ötvenhatban. *Történelmi Szemle*. LI. évf. 2009. 4. sz. 561–584.
38. Népi nyelvhasználat az 1956-os forradalomban. A Folklór és történelem című konferencián 2008-ban elhangzott előadás tanulmányosított változata. A *Folklór és történelem* kötetet az MTA Néprajztudományi Intézete adja ki. (Megjelenés alatt.)

